

След ваўкалака

Раздзел першы

Частка I

*Даўно патух зары агонь.
Хто там імчыцца: зубр ці конь?
На ўсіх жывых наводзіць жах
След ваўкалака ў чаратах.*

У порубе сядзелі трое. Старэйшы, бацька, быў прыкаваны ланцугом да цёмнай дубовай сцяны. Ланцуг быў кароткі, усяго тры-чатыры локці, і, калі бацька ўздымаў рукі, каб памаліцца або ўзяць карчажку з вадою, цяжка, пагрозна грымеў. На шыю бацьку быў уздзеты цесны жалезны абруч, да якога мацаваўся ланцуг, і сынам, асабліва малодшаму, Расціславу, здавалася ў змроку поруба, што не ланцуг, а жахлівая чорная гадзюка абвіла бацьку і душыць яго, смокча цёплую кроў з шыі. Сыноў не закавалі ў жалезы, і Расціслаў разам са старэйшым сваім братам Барысам час ад часу па склычанай халоднай саломе падпаўзаў да бацькі, гладзіў ягоны ланцуг. Расціслаў, як

маладзейшы і мякчэйшы сэрцам, хукаў на тыя месцы, дзе ланцуг асабліва пякуча ўядаўся ў жывое цела, і пытаўся:

— Дужа баліць табе, бацька?

— Я мужчына, і ў мяне цвёрдая шыя. Яна не баіцца жалеза, — адказваў князь Усяслаў.

Усе трое змаўкалі і прагна прыслухоўваліся да няясных слабых гукаў жыцця, што, адзеленае тоўстымі дубовымі бяровеннямі поруба, кіпела на шумлівых вуліцах і плошчах стольнага Кіева.

— Сёння ў Кіеве сонца, — задуменна казаў Расціслаў. Усе трое нібы бачылі заліты сонцам вялізны горад, загарэлых рыбакоў на Дняпры, загарэлых рукадзельных людзей на Падоле, загарэлых сінявокіх і чарнавокіх дзяўчат, што ўваходзяць у мяккую бруістую ваду па самыя калені.

Поруб назаўжды адабраў у іх сонца, неба. Сонца магло хіба толькі прысніцца, але міналі дні, цяклі, як марудны халодны жвір з-пад рыдлёўкі, і сонца снілася ўсё радзей.

— На тваім шчыце, бацька, была выява сонца. Помніш? — сказаў аднойчы Барыс. — Яно было чырвонае, круглае, гарачае. Я, як малы быў, баяўся да твайго шчыта і пальцам

дакрануцца. Думаў, апякуся. Помніш?

— Свой шчыт я ўтапіў у Дняпры, каля Ршы, — ціха прамовіў Усяслаў і нешта слаба ўскрыкнула, войкнула ў ім, але гэты ўскрык, гэту імгненную слабасць душы пачуў і адчуў толькі ён. Маладыя княжычы паныла ляжалі на саломе, быццам былі самымі звычайнымі смердамі і нарадзіліся дзе-небудзь пад снапом на жытнёвым полі. Гэта палохала Усяслава. Калі чалавек дужа доўга жыве паміж саломы, калі з дня на дзень ён бачыць толькі мяккую слабую салому, у чалавеку непрыкметна згасае вой, рыцар і чалавек з ахвотаю бярэ ў руку серп, а не меч.

Поруб, які ўжо месяц трымаў іх у сваіх чэпкіх бязлітасных пальцах. Поруб павінен быў стаць іхняй пажыццёвай магілай.

Гэта была дубовая клетка, дванаццаць локцяў ад сцяны да сцяны, апушчаная на дзве свае трэці ў зямлю. Вокнаў у порубе не было, толькі там, дзе поруб вытыркаўся з зямлі, быў выпілаваны кавалачак дубовага бервяна. Праз гэтую шчыліну раніцой і ўвечары вой-ахоўнік падаваў ім у поруб на канцы кап'я бронзавы саганок з хлебам і рэпай, ваду ў глінянай карчажцы.

Яны моўчкі елі, моўчкі пілі. Усяслаў,

стараючыся, каб сыны не заўважылі, браў сабе меншы кавалак.

Сынам трэба расці, мужнець, налівацца сілаю. Яны маладыя, у іх аж звіняць мускулы, а ён... У порубе, дзе не было на што абаперціся воку, Усяслаў даўно звыкся з думкаю, што ўжо ніколі не ўбачыць Полацка. Яраславічы, Ізяслаў Расціслаў і Усевалад, не выпускаць палоннага полацкага князя з клеткі. Расціслаў, любімы сын, спытаўся:

— На Дняпры Яраславічы цалавалі крыж, кляліся, што адпусцяць нас і цябе з мірам?

— Кляліся, сын.

— Чаму ж Бог не абвугліў ім вусны?! — усклікнуў Расціслаў.

— Маўчы, сын, — Усяслаў паклаў вялікую далонь на бледны сынаў лоб. — Маўчы... Успамінай нашу палату. Успамінай маці.

— Добра, што гэтыя псы не схапілі маці, — дрыготкім слабым голасам сказаў Расціслаў. Блуклівая ўсмешка, як ветрык, прабегла па твары.

Але часцей яны маўчалі. Цішыня ў порубе была густая, неадольная. Пра такую

цішыню ў Полацку кажуць: «Камар кашляне, і то чуваць».

Цяклі дні. Слабелі сыны. І не плоццю слабелі, а душой. Усё радзей заговорваў з бацькам Расціслаў, а Барыс наогул як знямеў – глядзеў у паўзмрок поруба, і толькі вадка блішчалі вочы. Нядобры бляск быў у вачах. Усяслаў спрабаваў раскатурхаць старэйшага сына, неяк ажывіць яго, развесяліць. Але цяжка было дабрацца да сынавай душы, падобна, як глухой зімою цяжка, амаль немагчыма дакапацца да жывой зямлі.

Барысу было ўжо семнаццаць сонцаваротаў. Высокі, сухарлявы, з чорнымі, не полацкімі вачыма, ён не любіў свайго бацьку, і Усяслаў адчуваў гэта. Барысу не падабаліся бацькава заўсёдная энергічнасць, ваяўнічасць, бацькава нясцерпнае жаданне аб'яднаць пад рукой стольнага Полацка землі пскоўскіх і смаленскіх крывічоў. «Я буду мніхам*, – сказаў ён аднойчы, – буду ў сваёй келлі маліцца за Полацк і за цябе, бацька».

У порубе Барыс з кожным днём усё болей халаднеў, нібы камень-дзічак. Але ўначы, калі цішыня рабілася пякуча звонкаю, Усяслаў, лежачы на падсцілцы з

гарохавай саломы, чуў, як Барыс жалосна ўздыхае ўва сне, нават стогае і нямоцна скрыгоча зубамі. Усяслаў здагадваўся, што асабліва гняло ў порубе старэйшага сына. Будучы мніх, як амаль усе мужчыны з полацкага княжацкага дома Рагвалодавічаў вызначаўся вялікай ахвотаю да прыгожых сінявочак і чарнавочак, якіх у Полацку, у бацькавым цераме, быў цэлы кветнік. Тут жа, у няласкавым Кіеве, Яраславічы пасадзілі сваіх палоннікаў на чорны хлеб і пустую ваду, і на цэлае попрышча ад глыбокага поруба не было ні жаночага голасу, ні жаночай спадніцы.

Аднойчы праз акенца, якое, падаўшы на кап'і хлеб і ваду, зачыняў вой-ахоўнік, уляцеў у поруб майскі жук — хрушч. Уварваўся шумна, радасна. Вой нават рукой пляснуў па бяргвеннях, злавіць хацеў нечаканага госця. Ды дзе там!

** Мніх — манах.*

Усе трое, затаіўшы дыханне, сачылі за малюсенькім бліскучакрылым камячком, які лётаў ад сцяны да сцяны, пэўна, раздумваючы, куды ж гэта ён патрапіў. Аказваецца, наверсе, у Кіеве, ужо даўно першалецце з высокімі белымі воблакамі, з

цёплай мітуслівай лістотай дрэў. Там цячэ сіняя вада. Там нехта цалуе жанчыну. Нехта на кані ўязджае ў дняпроўскія прахалодныя хвалі, і ўздрыгвае палахлівы конь, фыркае, перабірае па чыстым рачным пяску тонкімі нагамі, а верхавы смяецца, лёгка б'е па конскіх баках босымі пяткамі.

Хрушч стаміўся, сеў на цёмную дубовую сцяну. І зноў нясцерпная цішыня падпаўзла-падкацілася да бацькі і сыноў. Але жывы гук, які толькі што чулі яны, кожнаму перавярнуў душу.

— Раз на год і ў пекле бывае свята, — сказаў Расціслаў і ціхенька засмяўся. Барыс таксама пасвятлеў у твары, ды адразу ж горкая скруха перахліснула дыханне. Там, наверху, ідзе жыццё, там п'юць віно, мілуюцца з жанчынамі, а тут радуешся нікчэмнаму хрушчу. Няўжо маладосць і сіла пойдучь прахам у гэтай яме?

— Бацька, вызвалі нас адсюль! — выгукнуў ён. Усяслаў уздрыгнуў, сказаў сыну: — Падыйдзі да мяне.

І калі Барыс падышоў, рукамі ў ланцугах абняў яго за плечы, прыгарнуў да сябе, пацёрся шчакою аб сынаву шчаку. Потым лёгенька адпіхнуў ад сябе Барыса, прамовіў,

гледзячы яму ў вочы:

— Што ж я магу зрабіць? Бачыш, на мне вярэгі. Ліса, каб вызваліцца з клеткі, адгрызае сабе хвост. Ды мы не лісы. Мы — людзі, сыноч.

— Але ж ты — ваўкалак, — ціха сказаў Барыс і адвёў позірк убок. — Людзі вераць, што ты ўсё можаш зрабіць.

Упершыню з сынавых вуснаў зляцела гэтае слова, упершыню. У цераме Усяслава, у ягонай сям'і гэта было забароненае слова, і вось яго сказаў старэйшы сын.

Расціслаў што зняў са сцяны хрушча і глядзеў, як той поўзае па далоні, пабляднеў, са спалохам павярнуў свой прыгожы твар да бацькі. Барыс жа стаяў, апусціўшы галаву. Але і ў яго сэрца білася гарачымі рыўкамі. Толькі Усяслаў быў, здаецца, спакойны. Узняўся на ўвесь рост, высокі, крутаплечы, залаціста-русяя барада ў змроку поруба выдавала цёмнай, шэрыя цвёрдыя вочы глядзелі з вострым прыхмурам.

— Які ж я ваўкалак, сын? — запытаўся Усяслаў. — Хіба ты бачыш на мне звярыную поўсць? Хіба ў мяне ёсць хвост? А можа, у мяне ў роце растуць клькі?

Барыс яшчэ ніжэй схіліў галаву, нібы

чакаючы ўдару. Хрушч зляцеў з далоні ў Расціслава, кружыўся па порубе, але ніхто не звяртаў на яго ўвагі.

— Людзі вераць, — казаў далей Усяслаў, — людзі вераць Хрысту, а ўчора яны верылі Перуну і Дажджбогу. Людзі закінулі старых багоў, як разбітыя гаршкі на гарышча, і вераць Хрысту, таму Богу, які спаліў іхніх прадзедаўскіх багоў. А ўва што верыш ты, сын?

Барыс маўчаў. Усяслаў, пазвоньваючы ланцугамі, павольна, колькі дазваляў нашыйны ланцуг, падышоў да яго, моцна ўзяў за плечы, загадаў:

— Глядзі мне ў твар, у вочы. Барыс пакутліва ўзняў галаву. На чорных вачах ззялі слёзы.

— Ты мой роднакроўны сын, — сказаў Усяслаў. — Табе пасля маёй смерці трымаць полацкі сталец, быць князем полацкім. Яраславічы, — ён накіраваў позірк на маленькае акенца ў верхнім бярвяне поруба, нібы хацеў, каб яго пачуў вой-ахоўнік, — гэтыя агідныя клятваадступнікі, пабаяцца забіць вас, дзеці мае.

Рухам левай рукі ён падклікаў да сябе Расціслава. Сыны стаялі поруч, глядзелі на

бацьку. Ён узвышаўся над імі, як моцнае баравое дрэва над падлескамі.

— Кроў Рагнеды цячэ ў вашых жылах, — казаў скаваны князь.

— Даруйце, што з-за мяне трапілі вы ў гэтую яму, на гнілую салому. Але хоць мы спім на саломе, у нас ніколі не будуць саламянымі калені. У палачан калені з жалеза.

Ён раптам сцішыў голас, вымавіў з нечаканай журбою:

— Чалавек я, сыны мае, а не ваўкалак. Для ворагаў я ваўкалак, а для вас бацька. Але — глядзіце.

Ён высока над галавою ўзняў свае загарэлыя жылістыя рукі .

Змяёю віўся між імі ланцуг, а на запясцях былі намёртва закаваны цёмныя жалезныя кольца.

— Глядзіце! — зноў усклікнуў Усяслаў. Сыны як зачараваныя глядзелі на бацькавыя рукі, на бацькаў твар.

Вочы ў князя пацямнелі, а потым заіскрыліся. Твар напружыўся, завастрыўся. Жылы цвёрда набухлі на шыі. Шыя зрабілася падобнаю на вузлаваты карань абпаленага вогнішчам дрэва.

— Глядзіце! — закрычаў, сашчаміў зубы Усяслаў. Пот, быццам боб, зазьяў на скронях і на лобе. Страшнае нечалавечае напружанне, здаецца, распірала, раздзімала ўсяго князя. Потым сутарга пабегла па твары, па плячах, па кісцях рук, па ўсім целе. Гэта быў ураганны ўсплеск той незвычайнай невераемай сілы, якая ад самага нараджэння гарэла ў ягоных жылах і касцях і якой ён даваў волю вельмі рэдка, толькі тады, калі дыхала ў скронь смяротная небяспека.

— Глядзіце! — амаль прастагнаў Усяслаў. Сіла, што клекатала, бурліла ў ім, дасягнула сваёй найвышэйшай кропкі і раптам знікла, вылецела з цела, бы яе й зусім не было. Князь раптоўна абвяў, абмяк, змізарнеў. На нейкі міг падалося сынам, зрабіўся ён тонкай лазінаю, што маецца пад ветрам у восеньскім полі. З грукатам упалі на глінабітную падлогу поруба ланцугі, рукі былі вольныя. Толькі цяжкое жалезнае кальцо на шыі засталася. Усяслаў пакратаў яго рукою, знясілена сказаў:

— Ашыйнік зняць не магу.

Расціслаў і Барыс анямела глядзелі на бацьку. Потым Расціслаў кінуўся да яго,

пачаў цалаваць нацёртыя ланцугамі рукі. Усяслаў глядзеў на светлавалосую сынаву галаву, усміхаўся.

«Хто ж ты, бацька? — думаў Барыс. — Нездарма халопы ў Полацку шапталіся, што карміцелькі паілі цябе малога звярыным малаком. Хто б ты ні быў, а я пакутую з-за цябе, з-за твайго ненасытнага гонару. Усё жыццё ты б'ешся з кіеўскімі князямі, хочаш сам зрабіцца вялікім князем. І чаго ты дамогся? Ізяслаў Яраславіч сядзіць у залатых палатах, трымае Русь у жалезнай руцэ, а ты гніеш у порубе. Ты скінуў з рук ланцугі, але прыйдуць кавалі і накуюць новыя, якіх нават ты не скінеш. Ты не шануеш Хрыста, адзінага нашага Бога. На Полацкай зямлі ядавітым пустазеллем буяе з тваёй тайнай згоды агіднае дзікае паганства. На Валоўім возеры, што ля Полацка, ты не зруйнаваў паганскае капішча і з дружынаю ездзіў туды ўначы маліцца дубовым чурбанам. Ты даваў срэбра на полацкую Сафію, святы храм, але даваў з вялікай неахвотаю, баяры і веча цябе прымусілі. Я не люблю цябе, бацька».

— Аб чым ты думаеш, Барыс? — раптам запытаўся Усяслаў.

Барыс уздрыгнуў, пабляднеў, сказаў з

разгубленасцю:

— Ты такі дужы, бацька. Я думаю, што ты мог бы разламаць нават сцены гэтага поруба.

Усяслаў уважліва паглядзеў на старэйшага сына.

— Сцены мне не па сіле. І ланцугі, як ты бачыў, я не разрываю, а проста скідваю з сябе. Так, як ты б скінуў гадзюку, што ўначы, калі ты спіш, успаўзла на тваё голае цела. Але не аб тым ты думаў.

Ён змоўк, строга звёў на пераносі цёмныя бровы.

— Дзіўны ты, сын. Мой і не мой. Хацеў бы я зазірнуць у тваю душу, на самае яе гарачае дно, але не дадзена мне гэта. Ведай жа: і табе, і Расціславу, і маці вашай княгіне Крутаславе, і малалетнім маім сынам, што недзе па цёмных пушчах хаваюцца, пшчасця і дабра я зычу.

— І мы табе, бацька, зычым дабра! — усклікнуў Расціслаў. — І поруч з табою пойдзем!

Барыс маўчаў, змушана ўсміхнуўся. Потым схіліў перад Усяславам калена, ціха вымавіў:

— Многая лета табе, бацька.

— Дзеці мае, — сказаў Усяслаў, — пераменлівае шчасце людское. Заўсёды помніце пра гэта, каб сіла ваша ніколі не згасала. Зусім нядаўна, у марцы, вёў я полацкую раць супроць Яраславічаў пад Менск. Вы там былі, вы ведаеце. Вы, як і я, не забудзеце Нямігу, снег крывавы. Там кап'ё ўдачы выбілі з маіх рук. Там лепшыя мае воі загінулі. І не за велікакняжацкі сталец я ваюю, Барыс, — апаліў ён пранізлівым позіркам старэйшага сына. — Не трэба мне Кіеў, мне Полацка хопіць. Вотчыну Рагнеды хачу захаваць. Сваім мячом Дняпро і Рубон, Дзвіну нашу залатую, хачу ў адну раку звязаць. Сядзем на волаках, з урманамі і рамяямі будзем гандляваць, славу Полацку здабываць. Хіба дрэнна гэта, дзеці? Хіба дрэнна, што я хачу жыць па старадаўнім полацкім паконе*? Ды людзі хутка забываюць тых, каму не пашанцавала.

Ён змоўк, у глыбокім одуме сеў на злямчаную гарохавую падсцілку. Нічога ў гэтыя імгненні не было ў ім ад яраснага ваяра-князя, перад імклівым поступам якога дрыжалі суседнія княствы і народы. Сядзеў стомлены чалавек. Слава засталася ззаду, яе не пусцілі ў гэты смярдзючы поруб, як сокал

з перабітым крылом, знясілена лётала яна
дзесьці над Палатою і Нямігай.

**Пакон – закон калацілася, як калоціцца
зараз сэрца.*

Змрок затапляў поруб.

Усе трое сціхлі, нават, здавалася, не
дыхалі. Кожны ўспамінаў сваё.

Расціславу ўспаміналася маці, княгіня
Крутаслава. У ноч на Івана Купалу загадвала
яна звязаць з тоўстых сасновых бяровенняў
плыт. Дзеўкі-чалядніцы ўпрыгожвалі плыт
гірляндамі з кветак, маладзенькімі
бярозкамі, распальвалі на ім цяпельца, і
павольна несла Дзвіна ў сіні начны змрок
усіх: маці, Расціслава з Барысам і братамі,
чалядніц, якія спявалі песні. Стырнавы стаяў
на самым носе плыта і час ад часу трубіў у
доўгі турыны рог – сурму. Рэха адбівалася
ад стромкага рачнога берага, ад цёмных
пушчаў, якія сонна камяnelі над Дзвіной.
Так хацелася тады зрабіцца птушкай або
рыбінай, нырнуць у асветленую яркімі
начнымі зоркамі ваду, плыць услед за
плытом і да салодкіх дрыжкаў у целе
адчуваць, што ты можаш згубіцца ў гэтай
трывожнай рачной імгле, але каля цяпельца
на плыце ёсць маці, яна не дасць табе

згубіцца, згінуць, вось зноў гучыць яе цёплы ласкавы голас: «Расціслаў, сыноч, не засні, не ўпадзі ў раку».

— Бацька, дзе ты? — раптам ціха выгукнуў Барыс. У порубе была апраметная цемра. Апошняя свечка згарэла некалькі сядміц назад, але вой-ахоўнік не кінуў у акенца новую.

— Дзе ты, бацька? — зноў спалохана паўтарыў Барыс і пачаў лэпаць каля сябе, шукаць бацьку.

— Тут я. Не бойся, — сказаў Усяслаў. І каб сын супакоіўся, дакрануўся да яго шырокай далонню. Ды Барыс мог паклясціся на святым крыжы, што некалькі імгненняў да гэтага бацькі не было ў порубе. Яму нават здалося, што ўверсе поруба, у тым месцы, дзе было акенца, слаба мільгануў нейкі празрыста-сіні клубок, і лёгкім ветрам шаснула па твары.

Сэрца ў княжыча моцна тахкала. Ён прыціснуў яго рукою. Так ён некалі нёс, моцна сціскаючы, жывую, спалоханую да смерці вавёрыцу, якую злавілі для яго смерды. Вавёрыца адчайна — Засні, — сказаў Усяслаў з цемры. — Засні і ты, Расціслаў.

Дайце, сыны, вашы галовы, я пакладу іх

сабе на калені. Вось так. Спіце.

Абодва княжычы падгарнуліся да бацькі, умасцілі галовы ў яго на каленях. Праз нейкі час трывожны сон змарыў іх, і Расціслаў плыў на засыпаным васількамі і рамонкамі плыце, а Барыс, паміраючы ад жаху, сядзеў на касматай спіне ваўкалака, упіўшыся пальцамі ў жорсткую поўсць, і поўсць пахла гнілым балотам, начной навальніцай. Ваўкалак шалёна імчаўся праз ноч, вась падбег да лясной весі, да крайняй маленькай хаткі, глянуў у зацягнутае бычыным пузыром акенца. Маладая маці якраз карміла дзіця. І раптам у акенцы — жахлівы твар, дзікія вочы, а ў вачах жалоба, пакута, незразумелы дакор. Яна выпусціла з рук дзіця, закрычала. Ваўкалак адскочыў ад акенца, ад хаткі і таксама закрычаў, і на самым высокім усплёску голасу ваўчынае вышчэ пераходзіла ў чалавечы крык.

Раніцою вой-ахоўнік падаў ім ежу, і ўпершыню яны пачулі ягоныя словы. Вой сказаў:

— Рыхтуйся, князь. Сёння цябе забяруць адсюль. На допыт пойдзеш да вялікага князя кіеўскага Ізяслава Яраславіча.

— А я думаў, што ты нямы, — не

ўстаючы на ногі, глянуў на яго знізу ўверх Усяслаў. — А ты, аказваецца, умееш гаварыць чалавечым голасам.

— Навошта лішнія словы? — спакойна сказаў вой.

— Твая праўда, — згадзіўся Усяслаў. — Лішнія словы могуць каштаваць лішніх бізуноў.

Вой адхіснуўся ад шчыліны. Ягонья словы ўсхвалявалі княжычаў. Усяслаў жа быў спакойны.

— Можа, Яраславічы хочуць выпусціць нас з поруба? — з надзеяй глянуў на бацьку Барыс. Расціслаў жа думаў зусім пра іншае. Засмучаны, паклаў ён руку на бацькава плячо, сказаў:

— Толькі б не катавалі яны цябе, толькі б не білі. Няўжо яны пасмеюць напусціць катаў на князя?

«Якія розныя ў мяне сыны, — думаў Усяслаў. — Адна маці нарадзіла, ды неаднолькавыя сэрцы дала».

Неўзабаве шмат ног цяжка затупацела на версе, прыйшлі надворныя халопы вялікага князя Ізяслава, пачалі разбіраць два дубовыя вянцы поруба, бо толькі такім чынам можна было выбавіць Усяслава на

белы свет. Пасыпаўся мох з пяском. Рыжабароды каваль, трымаючы свой струмант, спуściўся на вярочнай лесвіцы ў поруб.

— Як жа ты, князь, рукі ад маіх вярэг вызваліў? — здзіўлена спытаўся ён.

— Махнуў рукамі, і зляцелі вярэгі, — усміхнуўся Усяслаў.

— Пракляты той, хто першы на свайго бліжняга, на чалавека, надзеў, як на вала, ашыїнік, — перахрысціўшыся, сказаў каваль і пачаў раскоўваць Усяслава.

— Ты не першы. Бі смялей па жалезе.

Калі Усяслава пачалі па лесвіцы выцягваць з поруба, Расціслаў не вытрымаў, заплакаў, пацалаваў бацькава калена.

— Не плач, сын, — падбадзёрыў яго Усяслаў. — Халопы не павінны бачыць княжых слёз. Я вярнуся...

Частка II

Ужо некалькі начэй запар вялікі князь кіеўскі Ізяслаў Яраславіч у суправаджэнні свайго рынды-целаахоўніка Цімафея і баярына Чудзіна патаемна знікаў з апачывальні. Усе трое апрадалі грубыя

чорныя плашчы з капюшонамі і бясшумна, нібы кажаны, раставалі ў начным змроку. Велізарны палац спаў. Воі, што ахоўвалі пераходы і галерэі, віталіся з вялікім князем, ціха стукаючы дрэўкамі коп'яў аб каменную падлогу. Ізяслаў строга пазіраў на іх, ківаў галавою.

У Кіеве стаялі цёмныя сухія дымныя ночы. Нават такая магутная рака, як Дняпро, не давала свежасці, прахалоды. Палавецкая арда хана Шарукана запаліла на поўдзень ад горада стэпы. Птушкі, звяры і гадзюкі ратаваліся хто як мог. Але агонь і дым даганялі іх, знаходзілі ў ярах, у азёрах і норах, і ўсюды востра пахла паленай поўсцю, гарэлым птушыным пяром. За вялікім дымам, як заўсёды, павінна была прыйсці на Русь вялікая бяда — крывавы набег полаўцаў. У тысячах кібітак ужо лютаваў голад, і смуглатварыя вастравокія коннікі набівалі стрэламі калчаны, вастрылі каля кастроў крывыя шаблі. Хутка загудзе стэп ад конскіх капытоў.

Ізяслаў ведаў пра ўсё гэта, і таму, амаль ужо месяц, пёк яму цемя галаўны боль. Нішто не ратавала ад болю — ні шаптуны кіеўскія, ні зялейнікі царгародскія, ні попел

чорных гадзюк, які сыпаў вялікі князь у свой мядовы залаты кубак. «Хоць ты вазьмі ды адсячы гэту галаву», — думаў Ізяслаў, сціскаючы зубы.

Але што ж гнала вялікага князя кожную ноч з палаца? Не галаўны боль і не палавецкі дым. Пачуў ён неяк ад вояў-дазорцаў, якія пільнавалі поруб з Усяславам, што полацкі князь у самы глухі змрок вылётвае з поруба.

— Як вылётвае? Што ён, птушка? — здзівіўся і адначасна спалохаўся Ізяслаў.

— Чуецца свіст, быццам вецер у чаратах грае, — растлумачыў дазорца, — а потым адчыняецца акенца поруба і адтуль, знізу, вылётвае нешта светлае, нешта сіняе, як воблака. Трошкі пакружыцца над порубам, нібы вынюхвае ці выглядвае што, і ляціць у бок Дняпра, на Падол.

— Ты сам бачыў?

— Бачыў. Як цябе, вялікі князь, бачу.

— Дык ты ж кажаш, што там з'яўляецца воблака. Не Усяслаў жа, а воблака.

— А каму быць, як не яму? — упэўнена сказаў вой. — Увесь Кіеў гаворыць, што гэты полацкі князь чарадзея і ваўкалак.

«Звар'яцелі, пэўна, усе, — разгублена падумаў Ізяслаў. — Шарукан ужо каня

сядлае, цеціву напінае, а ім ваўкалакi-пярэвараценi сняцца». Але распалiлася ў iм цікавасць вялiкая, i той жа ноччу пайшоў ён з Цiмафеем i Чудзiнам да поруба. Якраз крапаў дожджык, задымленую зямлю палiваў. Хмары ляцелi ў небе цяжкiя, трывожныя. Iзяслаў затаiўся ля каменнай сцяны непадалёку ад поруба, глядзеў ва ўсе вочы, ды нiчога не бачыў. Глуха шумелi над iм дрэвы, нiбы змоўшчыкамі былі, нiбы супроць князя нешта ўчынiць хацелi, i ядавіты страх паласнуў Iзяслава. Не ўпершыню цёк па жылах гэты ганебны страх, але тут, ля поруба, ён схапiў за сэрца так моцна, што князь на колькi iмгаенняў перастаў дыхаць.

Нiкога i нiчога ў тую ноч не ўбачылі. Назаўтра гнеўны Iзяслаў воя-дазорцу драў за бараду, крычаў:

— Дзе ваўкалак? Дзе сiняе воблака? Прыдумаў, пёс, небывальшчыну?! Хочаш, каб з твайёй сабачай скуры лыка надралi?!

Дазорца бухнуўся на каленi i амярцвелым голасам залепятаў:

— Дожджык iшоў, вялiкi князь, дожджык... Нячыстая сiла баiцца вады. Але, вось табе святы крыж, вылётвае з поруба

воблака. Можа, зараз прытаілася. Цябе чуе, вялікі князь.

Ліслівіў дазорца, выціраючы барадою пыл каля князевых ног, але ягонья словы прынеслі нейкае, хоць і часовае, супакаенне.

«Прытаілася нячыстая сіла, мяне баіцца», — думаў задаволены Ізяслаў.

Ён быў лёгкі на злосць, але гэтак жа лёгка адыходзіў, разумеючы, што нельга ўсё жыццё быць злым, што злы гарачлівы чалавек сам сабе, у рэшце рэшт, яму капае. У трэцюю ці чацвёртую ноч баярын Чудзін усхвалявана выгукнуў:

— Бачу! Плыве...

Ноч, як і ўсе астатнія, была цёмная, непраглядная. Ізяслаў напружыў зрок, але ні сіняга, ні зялёнага воблака не ўбачыў, нічога не ўбачыў. Начное чарноцце было наўкол. «Ці я сляпы, ці яны дужа хітрыя, — паныла падумаў князь. — І што гэта я кожную ноч поўзаю тут? Хіба я кіеўскі князь? Я смаркаты хлапчук, які хоча залезці ў чужую рэпу». Ён рашуча, шумна выпрастаўся, зычна сказаў Чудзіну і Цімафею:

— Пойдзем у палаты. Нягожа князю і баярыну за кустамі хавацца.

Але не адпусціў ад сябе Чудзіна і ўжо ў

апачывальні, застаўшыся ў нацельнай ільняной кашулі, выпытваў баярына, што той убачыў.

Чудзін быў высокі, белалосы, з халоднымі льдзістымі вачыма. У твар вялікаму князю глядзеў не прама, а неяк бокам, быццам выглядваў з-за вугла. У народзе звалі яго Чудзін Крывашэй. Падчас паходу на торкаў варожая шабля секанула баярына па шыі. Галаву Чудзін не згубіў у стэпе, а шыя да скону дзён пакалечаная. Гэтаму Чудзіну наогул шмат гарачых вуголляў і чорнага попелу даставалася ў жыцці. Мінулай вясною ён страціў малодшага двухгадовага сына. Спаў хлопчык у калысцы, сплеценай з вяровак. Прачнуўся, захацеў вылезці, але зачাপіўся нагою, кульгнуўся і ўшчаміў шыю ў вяроўкі. Прыбегла карміцелька, а ён вісіць ножкамі ўверх, пасінеў. Вельмі бедаваў Чудзін. І асабліва перажываў, што менавіта такую, а не іншую смерць паслаў Бог сыну. Павешанне — самая страшная смерць, бо чалавечая душа не можа вылецець праз вусны і застаецца наўсёгды замураванай у смяротным целе. Чудзінаў род вёўся з Юр'ева, які бацька Ізяслаў Яраслаў заклаў на

лясной рацэ Амоўжы.

— Што ж ты бачыў, баярын? — спытаўся Ізяслаў.

— Бачыў іскры. Бачыў свячэнне.

— Хто што хоча бачыць, той тое ўбача.

Ці не так, Чудзін? — калюча зірнуў Ізяслаў.

Ён забегаў па апачывальні, і язычкі свечак, што густа гарэлі на сценах, замітусіліся.

— Вы ўсе шмат гаворыце пра гэтага полацкага ізгоя, — не астываў, не супакойваўся вялікі князь. — Толькі і чутна: Ёсяслаў, Усяслаў... Пра мяне, кіеўскага князя, у Кіеве менш гавораць і думаюць, чым пра Усяслава.

Чудзін спакойна слухаў князя, потым усё ж знайшоў шчылінку між князевых слоў, уставіў сваё:

— Трэба табе, вялікі князь, паклікаць сваіх братоў — Святаслава з Чарнігава, Усевалада з Пераяслаўля.

— Навошта мне клікаць братоў? — спалохаўся Ізяслаў. Нейкая хітрасць бачылася яму ў прапанове Чудзіна. А што, калі баярын хоча разам са Святаславам і Усеваладам скінуць яго, Ізяслава, з кіеўскага залатога стальца? Апошнім часам ён такі

ціхі, пакорлівы, ласкавы, гэты Крывашэй. Нездарма кажуць: ласкавае цялятка ў дзвюх матак малако сасе. Князь люта паглядзеў у твар Чудзіна, ведаў, не кожны можа вытрымаць такі ягоны позірк. І сапраўды, Чудзін уздрыгнуў, перасмыкнуў чырвонымі вуснамі, ды ўсё ж яму хапіла духу сказаць:

— Твой бацька Яраслаў, якога народ Мудрым назваў, цвёрда трымаў Русь пад сваёй рукою. На зялёных лугах, на шаўковых дыванах піў мёд з залатога кубка. Усе яго шанавалі, усе любілі. А чаму? Таму што баяліся. Твайго дзядзьку, свайго роднага брата Судзіслава Пскоўскага ён пасадзіў у поруб і дваццаць сонцаваротаў трымаў там на ланцугу, як пса. Родную кроў не пашкадаваў. А ты, вялікі князь? Няўжо не можаш з Усяславам расквітацца, ад якога перашэпты і смута ў Кіеве? Кліч братоў, вяршы княжы суд, здымі Усяслава галаву.

Аблічча ў Чудзіна зрабілася калянае, жорсткае. Ільдзістыя бледныя вочы, здавалася, сталі гарачымі.

— Я падумаю над тваімі словамі, баярын, — сказаў Ізяслаў. — Ідзі.

У цішыні начной апачывальні Ізяслаў доўга не мог заснуць.

Двойчы, звонячы ў срэбны званочак, выклікаў любімую рабыню-рамейку. Пышнавалася тоненькая рамейка грала на лютні, але салодкая музыка не цешыла вялікага князя. Ён адпускаў рабыню і думаў, думаў...

«Ці холадна там, наверху?» — спытаўся ў яго аднойчы ігумен манастыра святога Дзмітрыя Варлам, якога ён, Ізяслаў, знайшоў у Пячэрскай лаўры і ўзвысіў над іншымі. «Холадна, ойча», — адказаў тады Ізяслаў.

Таму, хто не цягнуў на сваіх плячах цяжкі крыж улады, здаецца, пазіраючы знізу, што князь жыве, як у раі, што князь шчаслівейшы чалавек. Але гэта — крывавае шчасце, бяссоннае шчасце, халоднае шчасце. У вачах, якія апушчаны долу пры князевым з'яўленні, гараць зайздрасць і нянавісць. Пад пазногцем вялікага пальца рукі, якая падносіць князю залаты кубак з віном, можа быць схавана малюсенькая кропелька атруты, смяротная расінка, што непрыкметна ўпадзе ў віно. Чудзін казаў, што Судзіслаў Пскоўскі сядзеў у порубе дваццаць сонцаваротаў. Няпраўда. Дваццаць чатыры сонцавароты гніў ён у порубе. Пасля смерці бацькі яны, Ізяслаў, Святаслаў і

Усевалад, яшчэ чатыры гады трымалі роднага дзядзьку пад зямлёй, а потым насільна пастрыглі ў манахі, і да скону Судзіслаў насіў чорны клубук. Адноўчы Ізяслаў спускаўся да дзядзькі ў поруб. Не чалавека ўбачыў ён у падземным змроку, а валасатага знясіленага бледнага звера, які ўпаў перад пляменнікам на калені, пачаў цалаваць яму ногі, плачучы, горяча маліў: «Выпусці мяне адсюль. Гарачае сонейка хачу ўбачыць, травінку нагою крануць...» Ізяслава па лесвіцы падымалі ўверх, а знізу неслася адчайна-жудаснае: «Выпусці мяне адсюль. Як чарвяк, гіну. Усё жыццё Бога за цябе буду маліць».

Як заўсёды, раптоўна забалела галава. Ізяслаў абхапіў яе рукамі, падышоў да велізарнай цёмна-рыжай туравай шкуры, якая вісела на сцяне, упёрся ў шкуру лбом. Пахла дзікім воласам, лесам. Боль паступова змякчаўся, танчэў.

Назаўтра памчаліся ганцы ў Чарнігаў і Пераяслаўль клікаць князёў Святаслава і Усевалада ў стольны горад Кіеў да старэйшага брата, вялікага князя. Браты паказвалі гонар, не спяшаліся ехаць і ўсё-такі вымушаны былі з'явіцца ў Кіеў, кожны

са сваёй дружынаю. Ізяслаў сустракаў іх вельмі ўрачыста каля Залатой брамы. Вялікі князь сядзеў на белым кані. На ім зіхцела кальчуга, сплеченая з тоўстых кляпаных кольцаў. На кальчугу быў накінуты яркачырвоны плашч, які на правым плечуку зашпільваўся вялізнай залатой спражкай з выявай святога Георгія. На галаву Ізяслаў надзеў высокі жалезны шалом з наноснікам, з кальчужнай сеткай-барміцай. Кіеўскае баярства, вясёлае, раскошна прыбранае, сцяной стаяла вакол вялікага князя.

Святаслаў і Усевалад злезлі з коней, схілілі перад братам калена.

Ізяслаў зычна, каб усе чулі, сказаў:

— Прашу вас, дарагія браты, у горад бацькі нашага!

І адразу ж на кіеўскай метраполіі Сафіі ўрачыста загулі званы. Князева чэлядзь надворная, халопы, якіх дзеля гэтай урачыстасці прыгналі да Залатой брамы, пачалі весела крычаць, кідаць шапкі ўгору. Людна і шумна было.

Браты (Ізяслаў пасярэдзіне) ехалі на баявых конях да велікакняжацкіх палат. Іхнія дружыны шчацініліся коп'ямі, зіхцелі мячамі ззаду. Яраславічы былі вельмі

падобныя між сабой: сухарлявыя, даўгалыгія, насы з лёгкай гарбінкаю. Толькі Ізяслаў быў больш цямнейшы з воласу, болын мажны ў паставе. Сорак чатыры сонцавароты адлічыла яму ўжо зямное жыццё.

— Добры горад збудаваў наш бацька. Добра жыць і княжыць у такім горадзе, — сказаў Святаслаў, сказаў ад шчырага душэўнага ўзрушэння, пасля доўгай адсутнасці зноў убачыўшы цудоўную Сафію, белакаменныя палацы.

— Чым горшы Чарнігаў? — адразу ўспыхнуў Ізяслаў. — Зайздроснае ж вока ў цябе, брат.

Вось-вось магла ўкалоць сваімі вострымі рагамі спрэчка. Ды самы малодшы з Яраславічаў Усевалад, млеючы ад цёплага кіеўскага сонца, ад узбуджаных шумных славіц шматтысячнага натоўпу, павярнуўся да іх і сказаў:

— Усміхніцеся, братанічы. Кіяне на нас глядзяць, нас вітаюць і славяць.

На княжым двары перад палацам яны не злезлі з коней, а пачакалі, пакуль сівагаловы віначэргій налье ў Ізяславаў шалом віно. Потым пусцілі шалом па крузе,

выпілі віно згоды і мудрасці.

— Богу нашаму слава ныве, і прысна, і ва веці вякоў. Амінъ, — сказаў Ізяслаў.

Здарожаныя Святаслаў і Усевалад памыліся ў дубовай лазні гарачай вадою на сямі травах. Лёгкая целам, чырванашчокія, узышлі яны разам з вялікім князем і баярамі на сені. Гэта была велізарных памераў летняя галерэя на другім ярусе княжацкага палаца. Сені трымаліся на белых каменных слупах, вяла туды шырокая, з дубу і ясеню лесвіца — узыход.

Ізяслаў сеў на велікакняжацкі сталец — вялікае, упрыгожанае золатам і слановай косцю крэсла, што стаяла на высокім памосце. На сцяне над крэслам віселі два залатыя перакрываваныя капі — знак княжай улады. Святаслаў і Усевалад селі поруч з братам на ніжэйшыя крэслы.

Ад памоста на ўсю даўжыню сяней стаялі шырокія сталы і цёмныя дубовыя лавы. У вузкія, але высокія вокны з алавянымі рамамі і круглымі шыбамі ўрывалася сонца. Промні зялі на срэбных падсвечніках, на свяцільніках пад столлю, на старадаўніх шлемах, кальчугах і шчытах, якімі былі густа завешаны сцены.

Княжыя дружыны гасцяваліся ў грыдніцы на першым ярусе палаца. Адтуль чуўся нямоўчны гуд галасоў. Потым там заспявалі, закрычалі, затупацелі нагамі.

Мёд і віно вельмі хутка змылі з душы скарынку асцярожнасці, стрыманасці і разважлівасці, якую кожны чалавек носіць у сабе. Разгарэліся твары, заблішчалі вочы. Але ўзняўся са свайго месца стары баярын Дабрагост і прашамкаў бяззубым ротам:

— Вялікі князь, загадай чаляднікам адчыніць вокны.

— Навошта, баярын? — спытаўся павесялелы ад моцнага віна і гарачага мяса Ізяслаў.

— Панюхаем, як пахне палавецкім дымам у стольным Кіеве.

Трапезнікі адразу змоўклі, як удавіліся. Ізяслаў разгублена глядзеў на пусты рот старога, ніяк не мог даўмецца, чаго хоча Дабрагост. Нарэшце зразумеў, парывіста задыхаў, стукнуў кулаком па залатым падлакотніку крэсла:

— Пі княжы мёд і маўчы, стары ліс!

— Я не твой раб падкаленны! — тонкім голасам заверашчаў Дабрагост. — Бяда ідзе, стэп гарыць! На вуголях будзеш віно піць,

на попеле!

— Выкіньце яго! — з лютасцю крыкнуў Ізяслаў, схапіў са стала абгрызеную костку і шпурнуў у старога. Костка пацэліла Дабрагосту ў лысіну, і баярын абсунуўся на лаве, абмяк. Некаторым нават здалося, што Ізяслаў забіў Дабрагоста. Усе ўскочылі на ногі. Са сталоў пасыпаліся карчагі і каўшы. Частка гасцей памкнулася да дзвярэй, але Ізяслаў, наліўшыся цяжкой крывёю, крыкнуў:

— Чаляднікі, зачыніце дзверы! Налівайце мёд! Вядзіце гусяроў і гудошнікаў!

Вельмі хутка перапыненая трапеза ўвайшла ў свае звычайныя, шумныя, п'яныя і вясёлыя берагі. Старога ж Дабрагоста ваявода Каснячка схапіў за бабровы каўнер і вывалак з сяней.

Ды Ізяслаў адчуваў, што шмат хто з ягоных гасцей падзяляе думкі і словы непакорлівага баярына, толькі да часу хавае іх пад ліслівымі ўсмешкамі, пад крыкам і тлумама. На душы зрабілася скрушна, трывожна, стрэліў боль у галаве. У самы разгар трапезы бледны вялікі князь узняўся са свайго месца і пайшоў у апачывальню.

Нават братам не дазволіў пайсці з сабою. «Што мне рабіць? — думаў Ізяслаў, утапіўшы твар у туравай шкуры. — Усе супроць мяне. Баяры, смерды, рукадзельныя людзі, полаўцы, мае родныя браты... Я не сляпы, я бачу. Дзе ты, бацька? Нездарма цябе называлі Мудрым. Ты б знайшоў дарогу з гэтага лабірынта, ты прыдумаў бы, што рабіць».

Раптам нечы дужа знаёмы твар як бы ўспыхнуў перад ягонымі вачыма. Вочы былі заплюшчаны, але твар гэты, гэты ненавісны воблік нібы прапякаў наскрозь мозг і сэрца. «Усяслаў! — стукнуў кулаком па туравай шкуры вялі кі князь. — Мой адвечны адважны вораг! Ты сядзіш у маім порубе і, пэўна ж, насміхаешся зараз нада мною. Але я зламлю цябе, зламлю! Мне балюча, а табе будзе яшчэ балючэй. Боль трэба лячыць толькі болем. Нездарма іудзейскі цар Ірад, той, што забіваў немаўлят і быў пакараны за гэта наймавернымі пакутамі, загадаў чвартаваць свайго старэйшага сына, чвартаваць на сваіх вачах, спадзеючыся гэтым новым вострым болем хоць на кроплю зменшыць боль, які грыз яго».

— Цімафей! — у шаленстве паклікаў

Ізяслаў свайго рынду. — Кліч ваяводу Каснячку, князёў Святаслава і Усевалада. І хай з поруба воі прывядуць сюды полацкага князя Усяслава.

Так Усяслаў упершыню за доўгі час зноў убачыў над сабой сонца. Ён адразу моцна заплюшчыў вочы, бо зразумеў, што аслепне, калі яшчэ хоць хвілінку затрымае на ім позірк. Князя вадзіла ў бакі, але ён стараўся цвёрда ставіць на зямлю нагу. Дзесятага ліпеня мінулым летам падманам схапілі яго Яраславічы на Дняпры каля Ршы, а ўжо гарэла сонца верасня.

Ізяслаў, астыўшы, паклікаў да сябе, апроч братаў і Каснячкі, ігумена Пячэрскага манастыра Феадосія, свайго даўняга добразычліўца. Феадосій прывёў разам з сабою манастырскага юродзівага Ісакія, які славіўся тым, што зімою лавіў голымі рукамі і еў варон і танцаваў басанож на распаленай да чырвані печы. Ісакію адразу ж далі карчажку віна і схавалі за ядвабнай шырмаю ў дальнім куце апачывальні, загадалі, каб сядзеў там, як мыш, чакаў свайго часу.

Усе, апроч Ісакія, умасціліся за вялізным, з грэцкага дрэва сталом, Усяслава пасадзілі каля сцяны на нізкім услоне. Спачатку было

маўчанне.

— За што мяне драпежыце? — першы спытаўся Усяслаў. Ні разгубленасці, ні страху не было ў вачах. І тут Яраславічы не вытрымалі, усхапіліся са сваіх месцаў, затупалі нагамі, замахалі кулакамі. Асабліва шаленствавалі Ізяслаў і Святаслаў Чарнігаўскі.

— Дзяржаву бацькі нашага рушыш! Кроў льеш! — крычаў Ізяслаў.

— Ваўкалак ненаедны! Таць начны! Мала табе ноўгарадскіх званоў, хочаш кіеўскія зняць?! — крычаў следам за ім Святаслаў.

— Разам з вамі, князі, я хадзіў на торкаў, — спакойна сказаў Усяслаў. — За Русь мы разам біліся і цярпелі. Я зняў у Ноўгарадзе званы, а вы спалілі Менск на Менцы, спалілі Нямізу на Свіслачы. Усіх на шчыт узялі. Ні быка не пакінулі, ні чалядзіна. Чорны попел стыне на Полацкай зямлі. Я з мірам прыехаў да вас у шацёр на лоддзі з-за Дняпра, а вы, чэсны крыж пацалаваўшы, клятву пераступілі, заняволілі мяне і маіх сыноў. Хто ж болын віновен?

— Ты віновен! — схапіў за грудкі Усяслава Святаслаў. — Таму, што ваюеш

супроць Кіева, супроць вялікага князя!

Ён пачаў душыць Усяслава.

— Адпусці яго, брат! — закрычаў Усевалад Пераяслаўскі. — Ён адзін, а нас шмат, і ён у нашым палоне. Грэх караць бяссільнага.

Святаслаў, узбуджана дыхаючы, адышоўся, сеў за стол. На нейкі час усе змоўклі, быццам не ведалі, што рабіць далей.

— Зло табе ад нас будзе, — нарэшце сказаў вялікі князь. І ў ягоных словах пачуў Усяслаў свой прысуд.

— Выпусціце княжычаў, маіх дзяцей, — папрасіў ён.

— Княжычаў Барыса і Расціслава мы пашлём на багамолле ў Візантыю. Хай грахі свайго бацькі замольваюць.

Пры гэтых словах вялікага князя Усяслаў пабляднеў. Візантыю, яе непрыступныя манастыры на марскіх скалістых астравах здавён былі турмой для рускіх князёў. Пераможцы ссылалі туды пераможаных, і чалавек знікаў, як пясчынка ў агромністай пустыні.

— Дзеці невінаваты, — гораचा загаварыў Усяслаў. Ён узняўся з услона, стаяў з вялікай пакутаю на твары.

— Вінаваты бацькі. Ты вінаваты! — усклікнуў Святаслаў Чарнігаўскі. Усяслаў глянуў на яго, і нешта такое мільганула ў позірку, што ўсе на імгненне адчулі халадок пад сэрцам.

Тады пачаў гаварыць ігумен Феадосій, учэпісты, тоненькі, вёрткі, нібы карэньчык нейкага дрэва. Ён асяніў крыжам полацкага князя, раздумліва сказаў:

— Агаране* стаяць ля Юева, хочуць на конях і вярблюдах уехаць у святую Сафію. У цяжкі час мы жывём. Хрыстос выпрабоўвае рабоў сваіх. Крыравымі слязьмі плачуць нябёсы. А ты, полацкі князь, — ён ва ўпор, нібы шылам кальнуў, глянуў на Усяслава, — сварку сееш, зваду. Ты — трэшчына ў хрысціянскай сцяне. Адна гнілая ягадзіна псуе цудоўную вінаградную гронку. Што трэба рабіць садоўніку з такой ягадзінай? Сарваць, кінуць на зямлю і растаптаць.

**Агаране — не хрысціяне.*

Ігумен тупнуў сухой ножкай. Усяслаў усміхнуўся. Зноў вярнуліся да яго рашучасць і сіла.

— Ты не тое гаворыш, святы айцец, — сказаў ён Феадосію. — Я не трэшчына. Я — сцяна. Спрадвеку полацкія князі жывуць,

павярнуўшыся тварам да Варажскага мора, ахоўваюць вашы і нашы землі ад варагаў, ад яцвягаў і аўкштайтаў. Разам з усімі мы хадзілі на Канстанцінопаль, на торкаў. Ніколі я не біў нажом у спіну стольнаму Кіеву. Я ваяваў Ноўгарад, Пскоў і Смаленск, але ж гэта адвечныя землі крывічоў.

— Гэта землі Кіева, — гнеўна сказаў Ізяслаў. — Святы Уладзімір сабраў гэтыя землі ў адзін кулак, і я не аддам іх табе. Ніколі не аддам. Чуеш?

Вялікага князя адразу ж падтрымаў Святаслаў Чарнігаўскі.

— Пракляты ізгой, — накінуўся ён на Усяслава. — Сядзі ў сваім балоце і не дыхай. Ды і ў балота ты болей не вернешся.

Усяслаў нічога не сказаў яму. Абвёў позіркам раскошную велікакняжую апачывальню, дзе ўсё, да самай дробязі, было створана для ўцех пешчанага сытага цела, успомніў цёмны брудны поруб і зразумеў, што яго наўмысна прывялі не куды-небудзь, а сюды, каб ашаламіць і адначасова прынізіць гэтым бляскам, гэтым святлом. Тут, у гэтым значэнні, полаўцы цяплом.

— Ісакій! — паклікаў ігумен Феадосій. За шырмы адразу ж вытыркнуў галаву

юродзівы. — Ідзі сюды, — пальцам, нібы сабачку, паманіў яго ігумен.

Ісакій на пальчыках бясшумна выбег з-за шырмы. Віно, у якое быў падмешаны мак і цёртыя карэньчыкі сушаных рамейскіх траў, разружовіла і адурманіла яго. Востры бляск быў у чорных вочках. Юродзівы пачаў кружыцца вакол полацкага князя, кідаючы на Усяслава кароткія пранізлівыя позіркі з-пад рукі, нібы разглядваючы нешта далёкае, недасяжнае. Раптам Ісакій рэзкім рухам сарваў, скінуў з сябе чырвоную кашулю, бліснуў худым белым целам. Да гэтай старэчай скуры ніколі не дакранаўся сонечны прамень, і яна ззяла, як снег. Ісакій дзіка ўскрыкнуў, крутнуўся на правай пятцы, упаў, адразу ж усхапіўся, і ўсе ўбачылі, як у яго на грудзях на сінявата-белай скуры ўспыхнуў чырвоны крываваы крыж. Феадосій і Яраславічы, хоць яны і чакалі гэтага, ведалі пра гэта, міжволі ўздрыгнулі. Позіркі ўсіх былі скіраваны на крыж. Якая сіла запальвала яго? Чаму Бог паміж мноства людзей абраў нікчэмнага Ісакія?

Юродзівы тым часам усё болей узбуджаўся, пырскаў слінай, куляўся цераз

галаву, выў. На кісцях рук у яго выступілі яркія крываваыя плямы, якраз на тым самым месцы, дзе Хрысту, прыбываючы да крыжа, пранізалі цвікамі плоць.

— Бачу! Бач у! — раптам закрычаў Ісакій. Ён дзіка зарагатаў, паказаў пальцам на Усяслава.

— Поўсць на сэрцы ў яго бачу! Поўсць! Дзе агонь? Спаліце гэту звярыную поўсць!

— Няшчасны стары , — ціха сказаў Усяслаў. — Чым яны апоймаюць цябе? У тваёй галаве звiлі гняздо гадзюкі.

Юродзівы захістаўся, выкаціў вочы, выгукнуў нешта незразумелае і ўпаў. Рында Цімафей адразу ж мякка падхапіў яго падпашкі, пацягнуў з апачывальні. Юродзівы быў як нежывы.

— Божы і княжы суд будзе табе, — сказаў полацкаму князю Ізяслаў. — За зло сваё кару прымеш.

— А перад гэтым манахі Арцёмій, Улеб і паслушнік* Андрэй дапытаюць цябе, — асяніў Усяслава святым крыжам ігумен Феадосій. Рука ў ігумена была празрыстажоўтая, быццам вылепленая з воску...

**Паслушнік — прыслужнік у манастыры, які рыхтуецца прыняць манаскі сан.*

Частка III

Аб чым расказаў Усяслаў манахам і паслушніку Андрэю.

Мы, чарняцы святога Пячэрскага манастыра Арцёмій і Улеб і паслушнік святога Пячэрскага манастыра Андрэй, сведчым, што з вялікім страхам і вялікай душэўнай трывогаю прыйшлі да полацкага князя. Ён пачаў жаліцца, што не хоча жыць у велікакняжым палацы, а хоча як найхутчэй вярнуцца ў поруб, да сваіх сыноў. Ён сказаў нам, што апошнія ночы не бярэ яго сон і толькі ў порубе, разам з сынамі, мог бы ён спакойна звесці вочы. Але не ў нашай гэтай ўладзе рашаць, дзе жыць полацкаму князю. Калі мы сказалі князю аб гэтым, ён паглядзеў на нас грозна і пранізліва, і доўга страх у сэрцы і ў жываце ў нас варочаўся цяжкім халодным каменем.

Нам трэба было выведаць, ці не хварэе полацкі князь якой-небудзь хваробай, чалавек ён ці д'ябал, што прыняў воблік чалавека. Шчыра памаліўшыся Богу, мы ўмацаваліся святой вераю, бо толькі вера дапамагае рабам Божым разгадаць любыя таямніцы. Яна як той магутны вецер, што

пранікае да самага марскога дна.

Цела ў князя чыстае, белае, здаровае. Няма той смуглявасці, якой вызначаюцца полаўцы або рамеі. На грудзях, зрэдзі на спіне расце ў яго цёмны густы волас. На целе ў князя мы налічылі чатыры шрамы ад удараў мяча і дзве даўно загоеныя сінія раны — гэта ягоную скуру калісьці папарола кап'ё. Але самае дзіўнае тое, што Усяслаў носіць на сабе, ніколі не зымаючы, пояс. Мы на свае вочы бачылі гэты пояс, краталі рукамі. Шырынёй ён будзе з паўпядзі, сшыты з белага льнянога палатна. У поясе тым носіць полацкі князь яйка, або, як яшчэ кажуць, кашулю, у якой час ад часу з'яўляюцца на свет дзеці з мацярынскага чэрава. Калі мы спыталіся, навошта ён носіць на сабе гэтае яйка, Усяслаў адказаў, што так параілі ягонай маці полацкія вешчунны і што мацярынскае яйка дае сілу. Хрысціяніну, на наш розум, выпадае насіць толькі святы крыж — адзін ён ахоўвае душу чалавечую на жыццёвых дарогах. Усе ж амулеты і абярогі — дзікае паганства. Але полацкі князь цвёрда сказаў, што кожны чалавек павінен мець свой шчыт і што ягоны шчыт — мацярынскае яйка.

Усяслаў васьмі вяршкоў росту*, пастава прыгожая, ходзіць хутка, лёгка. Сілу ў целе мае незвычайную, можа скідваць з сябе ланцугі, можа, паклаўшы на калена, пераламаць тоўсты драўляны слуп. Вочы мае шэрыя, вялікія. Пагляд гэтых вачэй такі пранізлівы, што амаль ніхто не можа яго вытрымаць. Чалавечая душа быццам згінаецца пад такім паглядом. Позіркам сваім князь можа здымаць боль і спыняць кроў.

**Рост чалавека ў той час вызначаўся ў вяршках звыш двух аршынаў (вяршок – 4,45 см, аршын – 71,12 см).*

На галаве ў князя, лявей цемені, ёсць невялікая ямінка, след ад даўняга цяжкага ўдару. Князь кажа, што яшчэ ў маленстве яго стукнуў капытом неаб'езджаны конь. Але гэта ямінка можа быць адмецінай, знакам д'ябла, які прысутнічае пры нараджэнні кожнага дзіцяці і таго, каго ўпадабае, меціць сваім кіпцюром.

Норавам князь вясёлы, жвавы, але часам находзіць на яго сум, ды такі горкі, што князь аж плача. Як вядома, д'яблы таксама плачуць, але іхнія слёзы буйнейшыя, чым у людзей, і не такія салёныя. Здаецца нам, што

полацкі князь плача сапраўднымі чалавечымі слязьмі.

Як нам і было загадана, мы з усёй асцярогаю і пачцівасцю выпытвалі ў князя пра ягонае жыццё ад самых першых дзіцячых дзён. Ён ахвотна расказваў. І хоць кажуць, што вяроўка добра доўгая, а размова кароткая, мы слухалі князя некалькі начэй запар. Ён чамусьці любіць расказваць ноччу. З прыходам цемры ажывае, весялее, а ўдзень, калі свеціць і грэе сонца, робіцца млявым і як бы сонным. Гэта, як мы думаем, таксама хітрыкі д'ябла, бо ў д'яблаў хоць і маецца кроў, але не цёплая і не чырвоная, а сінявата-белая. Гэта начная халодная кроў, і толькі месячныя промні могуць злёгка нагрэць яе.

Вельмі любіць Усяслаў свой Полацк, Полацкую зямлю. Нам жа дзіўна рабілася, што стольні Кіеў, дзе ступала нага самога апостала Андрэя, не вельмі радуе яго. Ён сказаў: «Добры горад, але Полацк лепшы». Адзін з нас, чарнец Улеб, быў на зямлі палачан. Гэта халодны і глухі край. Небасхіл там закрыты лясамі і ўзгоркамі, балоты кажухом пакрываюць зямлю. Хіба можна Полацку раўняцца з Кіевам?

Полацкі князь вельмі адважны і дужа горды. Кажуць, і мы цвердзім гэта, што ён ні перад кім не схіляе галаву. Гэта дзівіла нас. Выю чалавечую Бог і зрабіў мяккай, каб яна магла гнуцца, каб яе мог узяць меч адплаты і помсты. Але Усяслаў сказаў нам аднойчы, што ў чалавека, з усіх ягоных частак цела, галава бліжэй за ўсё да неба, да сонца, да Бога і, схіляючы галаву, мы аддаляемся ад Хрыста. Кашчунныя неразумныя словы! Чалавек жа і створаны Богам дзеля таго, каб жыць у вечнай пакоры. Мы згодны з князем толькі ў тым, што галава чалавечая, дом душы, нездарма ўзнята Тварцом вышэй усяго. Ніжнія ж часткі цела, як вядома, створаны д'яблам, і іх патрэбна караць жорсткім пастом і няспыннай малітваю. У полацкага ж князя гэтыя самыя часткі дужа адметныя, і ён, як мы зразумелі, ніколі не караў іх пастом. Грэх, вялікі грэх!

Хоць Усяслаў і хрысціянін і хоць ён збудаваў у Полацку дом божай мудрасці — Сафію, мы пераканаліся, што набажэнства ягонае знешняе, падманнае. Гэта як залатыя порты на брудным целе. Паганец ён, упарты паганец. Нездарма на Полацкай зямлі шмат ведаюць і шаптуноў, і сёння яшчэ там у

лясах і на курганах нязгасна палаюць паганскія кастры. Не ўвайшоў святы Божы прамень у князеву душу, толькі скуру апёк.

Расказваў нам Усяслаў, што да яго ў Полацку прязджалі з Рыма папскія легаты, і хацелі гэтыя легаты ўсіх палачан ад Канстанцінопапя і Кіева, дзе гарыць святло ісціннай праваслаўнай веры, адхіліць. Ды выдаў князь легатаў. Вялікая хвала яму, бо пасля расколу Божай царквы на Заходнюю і Усходнюю толькі Усходняя царква найбольш даспадобы Хрысту. І ўсё-ткі вельмі мала хрысціянскага ў князевай душы. Паганства ў ёй буяе. Скруха-шкадоба грызла нас, калі мы ўбачылі гэта, бо Хрысту патрэбны добрыя мячы, а полацкі меч адзін з найлепшых.

Верыць князь у Сварога і Дажджбога. Верыць, што Пярун трымае маланкі, як сакалоў, на сваім рукаве. Верыць ён у Рода, Любчыка, Жыценя і ў Макошу, якая дапамагае жанчынам стрыгчы авечак і прасці кудзелю. Чулі мы ад яго і пра Семаргла, уладара падземнага свету, дзе знаходзяцца косці продкаў і карэнні дрэў і травы. Скрушна нам, бо душа князева блукае ў цемры.

Не любіць ён Уладзіміра Святога, які, пачуўшы голас Божы, загадаў біць бізунамі і скінуць з дняпроўскіх кручаў у вад у ўсіх драўляных паганскіх ідалаў-балваноў. Усяслаў перакананы, што не хрысціянства было першапачаткам веры на нашых землях, што нашы прадзеда мелі сваю, не горшую, чым хрысціянства, веру і, скінуўшы ў Дняпро ідалаў, мы здрадзілі прадзедам. Калі мы спыталіся ў яго, няўжо ён кавалак дрэва лічыць богам, полацкі князь кашчунна адказаў, што тая выява, той чалавечы твар, які мы малюем на дошках і палатне, таксама не бог. Тады мы пачалі горача пераконваць яго, а брат Улеб нават плакаў, прыгаворваючы: «Няўжо ты, князь, не бачыш і не чуеш Бога?» — «Поле бачыць, а лес чуе», — з незразумелай усмешкай вымавіў полацкі князь. Мы ўсе ўтрох абліліся слязьмі і гатовы былі плакаць ад ютрані да вячэрні, пакуль Божы дзень плыве, але Усяслаў здзівіўся: «Чаго вы плачаце? Каго вы шкадуеце? Мяне? Дык я полацкую Сафію пад неба ўзвёў. А што зрабілі вы?» — «Мы Богу малімся», — выгукнулі мы. «Ну й маліцеся, а я хачу спаць», — сказаў Усяслаў і адварнуўся ад нас.

Але часам Бог уваходзіць у ягоную душу, і ён страсна моліцца, і вочы гараць незямным святлом. Радасна было нам глядзець на яго такога.

Як бы з дзвюх палавінак злеплены гэты князь, і цяжка ўгадаць, якой палавінаю свайго сэрца ён да Бога павернуты. «Бывае зло не ад злога, а зло ад добрага, — сказаў ён нам. — Лепей вораг, чым сябар. Вораг бярэ волю, сябра — душу». Незразумелыя цёмныя словы. Душу нашу бярэ Бог, адзіны ён і ніхто болей.

Па ўсім відно, што чытаў полацкі князь шмат пергаменаў і святых кніг, якія ад рамеяў да нас ідуць і ў нас пішуцца. Ведае ён пра Зеўса, Юпітэра, Брахму, Вотана, Магамета, Майсея. Шмат чаго ён ведае, але здалося нам, што, каб меней ён ведаў, было б для яго і для нас лепш. Адзін Бог павінен ведаць усё.

Любіць полацкі князь блакітны колер, і гэта нас усцешыла, бо залаты Божы прастол нябесным сонечным блакітам абмываецца. І Божая рака Іардань таксама блакітная, хоць і цячэ ў вогненнай пустыні. Яшчэ любіць ён восеньскія лясы, чырвонае лісце на дрэвах, срэбны лядок на лужынах, змрок чорных

ельнікаў, холад, шэрую траву, з якой, як гарох, сыплюцца павукі, калі кранеш яе нагою. Што ж, усё гэта таксама божае, але самотная душа ў чалавека, які любіць такое.

Пра маленства сваё з неахвотаю ён расказваў. Здаецца нам, што невясёлае было яно, хоць бацьку свайго, полацкага князя Брачыслава, і сёння ўспамінае Усяслаў з вялікай любоўю. На парубежжы давлялося жыць яму, там, дзе крывічы з Ліб'ю, Зімегалай і Чуддзю суседзяць. Але пра сечы, якіх шмат яшчэ малым пабачыў, не ўспамінае князь. Кроў рэкамі цякла... Людзі ў крыві купаліся... Здалося нам, што, каб яго воля, Усяслаў рэдка б выцягваў з похваў меч.

Асабліва перажывае князь, што з-за яго калісьці пасеклі на кавалкі і спалілі драўлянага ідала-балвана. У маленстве гэта было. Сядзельнічы Ярун, што служыў полацкаму князю Брачыславу, патаемным паганцам быў, хоць і насіў святы крыж на шыі. У цёмным лесе, на глухім балоце разам з такімі ж самымі паганцамі агіднаму ідалу маліўся. Княжыча Усяслава гэты сядзельнічы моцна любіў і адкрыў яму сваю тайну. Усяслаў жа пра ўсё бацьку расказаў. Дзеці даверлівыя, мозг у дзяцей, як зялёны

яблык. Наляцелі княжыя грыдні на гэта лясное балота, пасеклі сякерамі і мячамі ідала, сядзельнічага Яруна хацелі засекаць, ды той уцёк. З таго часу па сённяшні дзень князь Усяслаў сябе ўпікае. Дзіўна было нам чуць ад яго такое. Кожнага, вядома, свой чарвяк точыць, але навошта ж з-за гнілога дрэва, з-за ідала сябе караць? Адзіная дарога ўсім ідалам — у агонь. І правільна зрабіў Усяслаў, што адкрыў бацьку паганскую таямніцу.

Хто ж ён, Усяслаў? Чалавек ці д'ябал? Знешне ён чалавек і боль адчувае сваім целама, як усе людзі. Калі полымя свечкі дакранулася да ягонай рукі, ён зморшчыўся. Яму вядомы голад і смага, сум і страх. Ён любіць сваіх дзяцей, не раз мы чулі, як полацкі князь шэпча ў час малітвы: «Сыны мае...» Ні дымам і ні сераю ён не пахне. Як мы ўжо казалі, цела ў яго чыстае, белае, а калі б ён быў слугою Люцыпара, мы б знайшлі на ягонай скуры сляды ад падземнай копаці і сажы.

А іншым разам на Усяслава дзікае шаленства находзіць. Крычыць ён, што расквітаецца з Ізяславам за свае пакуты, за сваю крыўду, гаворыць, што ягоная

дружина не панішчана, чакае князевага слова і знаку ў дрымучых полацкіх ляхах. Ад яго ж мы пачулі, што ў самім Кіеве, на Брачыслававым падвор'і, ёсць людзі (і нямала такіх людзей), якія Полацку верныя. Трэба, думаецца нам, усіх людзей гэтых схапіць, закаваць у жалезы і ў поруб кінуць.

З вялікай асцярогаю выпытвалі мы ў князя, ці не звязаны ён патаемна з ляхамі, уграмі або полаўцамі. Пра ляхаў і уграў Усяслаў змоўчаў, быццам не пачуў нашых слоў, а пра полаўцаў сказаў адно: «Мы не полаўцы, мы палачане». Як разумець такое? Палачане нашы браты па славянству. Полаўцы ж пакуль незнаёмы, чужы народ, які ўварваўся ў руськія* стэпы. Можа, гэта хацеў сказаць полацкі князь?

**Руськія – тагачаснае вымаўленне і напісанне.*

Шкада яго робіцца. Хоць і вораг ён Кіеву, але ж адной з намі крыві. Ягоны б меч нашым верным саюзнікам зрабіць. Ды Усяслаў не з тых, хто лёгка прыручаецца. Не рахманая авечка полацкі князь, а сапраўдны лясны тур. Трэба спілоўваць яму рогі, а як, мы не ведаем.

Ужо восень пачынаецца. Птушкі

крычаць восеньскім голасам. У лясах над
Дняпром вецер-лістадзёр шуміць. Над
Кіевам халоднае неба. Усяслаў сумны і
маўклівы сядзіць у нашай цеснай келлі, якая
асвятляецца і саграваецца адной свечачкай.

Незразумелы страшны чалавек. Святы
божа, выратуй стольны Кіеў ад такіх
людзей!..

Раздзел другі

Частка I

На дубах маладых
Вецер плашч свой павесіў.
Шэпт... Маўчанне... Уздых...
Нехта ходзіць па лесе.

Белавалод ішоў да Ульяніцы. Было яму васемнаццаць сонцаваротаў, і быў ён лёгкі, спрытны, дужы, адважны. Шолах лісцяў палохае зайца, палахлівы чалавек дрыжыць ад бясплотнага ценю, а Белавалод нічога не баяўся, таму што ішоў ён да сваёй каханкі.

Трэцяе лета рабіў Белавалод унотам* у ювелірнай коўніцы менскага залатара Дзяніса. Вучыў яго Дзяніс пісаць вадкім золатам па медзі, вучыў з меднага, залатога і срэбнага дроту рабіць пярсцёнкі і колты. У коўніцы пахла воскам, з якога рабілі формачкі для адліўкі матрыц, пахла дымам і драўняным вугалем і заўсёды дробненька грукацелі малаточкі і зубільцы. На літую сталёвую матрыцу, якая ўжо мела неабходны малюнак-узор, Белавалод накладваў ліст медзі або срэбра, прыціскаў

ліст круглай свінцовай падушкаю і асцярожна лёгка біў па ёй драўляным малатком.

**Унот – вучань.*

– Не спяшайся, не май цяжкую руку, – пільна сочачы, гаварыў Дзяніс. Густыя чорныя валасы тапырыліся над смуглым ілбом залатара, настырна лезлі ў вочы, і ён перахопліваў, прыціскаў іх тонкім скураным раменьчыкам.

Рука ў Белавалода была моцнаю, але лёгкаю, метал слухаўся яе. Неўзабаве на сляпой роўнядзі металу, як жывыя, з'яўляліся туры і мядзведзі, вясёлыя зайцы, рахманья бабры і нават гнуткія хутканогія гепарды, якія жывуць у паўднёвых краях і якіх князі і баяры любяць браць на свае ловы разам з сабакамі і сокаламі. Было найвялікшай радасцю ўбачыць, як глядзіць на цябе зроблены тваімі рукамі тур, і столькі ў ім сілы, дзікай злосці, руху, што здаецца, вось-вось пачуеш нізкі сярдзіты рык, хрусне ельнік пад цяжкімі нагамі.

Але нядаўна з'явілася ў Белавалодавым жыцці чарнавокая Упьяніца, і ён мо ўпершыню адчуў і зразумеў, што, апроч золатакавальства, ёсць на зямлі яшчэ адно

шчасце, салодкае, пякучае. Кожны вечар ён выходзіў за гарадскі вал і спяшаўся да сваёй Ульяніцы. Вось і сёння, як толькі вечаровае сонца зачাপілася за пушчу і белы туман разліўся ў лугах, малады унот кіннуў-рынуў усе свае справы і пашыбаваў на тое месца, дзе Менка ўпадае ў Пціч. Там яго, як звычайна, чакала Ульяніца. На лёгкім чоўне яна прыплывала з пушчы.

Менск, нядаўна шумны, людны, быў мёртвым горадам. Некалькі дзiesiąткаў чалавек жыло тут. Людзі, як знясіленыя, абкураныя горкім дымам пчолы, млява корпаліся, кешкаліся на сваіх папялішчах, выкопвалі з чорных вуголляў посуд, рознае гаспадарскае начынне, якое ацалела ад агню. Усё гэта яны звязвалі ў вузлы і, перахрысціўшыся, глянуўшы ў апошні раз на сваю зямлю, пакідалі яе, пакідалі зруйнаваны горад. Большасць мянян кіраваліся на ўсход, туды, дзе на сутоку Нямігі і Свіслачы набіраў сілу новы горад.

З вялікім сумаам глядзеў на ўсё гэта Белавалод.

Яраславічы, усчаўшы вайну з полацкім князем Усяславам, знішчылі Менск да апошняга карэньчыка, разбілі Усяслававу

дружыну на Нямізе, дзяцей і жанчын пагналі ў Кіеў. Залатар Дзяніс таксама паплёўся з палонам, так і не ўбачыўшы напаследак свайго унота, які ацалеў выпадкова — падчас штурму горада ездзіў у нізоўе Пцічы па крычнае жалеза.

Гарадскога вала не было — яго скапалі па загаду Яраславічаў. Замест уязной брамы з дубовай вежаю тырчалі з чорнай зямлі абсмалення, з'едзеныя агнём бяровенні. За Менскам адразу пачыналася поле. Дый сам ён быў полем, безгалосы, страшны, засыпаны галавешкамі.

У невясёлым одуме ішоў Белавалод па беразе Менкі. Блакітная плашчаніца ракі нягучна струменілася на зыходзе летняга дня. Мякка ўспыхвалі на ёй вечаровыя промні.

Ульяніцы на ўмоўленым месцы не было. Белавалод сеў на траву, абшчапіў галаву рукамі, знерухомеў. Менка і Пціч, зліўшыся ў адну раку, борзда беглі на поўдзень, у пракаветныя пушчы і балоты. Хмары на заходняй палове неба здаваліся доўгімі, тонка нарэзанымі лустамі чырвонага мяса.

Чаму так баліць душа? Чаму не прыходзіць уначы сон і ўся ноч, як